

H. NÉMETH ISTVÁN

A magyarországi reformáció forrásai a volt szabad királyi városokban

A Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltárának a Reformációs Emlékbizottság támogatásával történő feltáró munkája 2016-ban kezdődött meg. A kutatás célja a reformáció elterjedésének, a felekezeti váltás kezdeti időszakának bemutatása, az összes szabad királyi városi levéltárban található források összegyűjtése és a kutatás rendelkezésére bocsátása. A projekt életre hívásának több szakmai oka volt. A Lutherhez kötött, 1517-ben bekövetkezett kezdet 500. évfordulója alkalmából a szabad királyi városok konfesszionálisizációban betöltött kiemelkedő szerepe elsődleges iniciatívát jelentett. Mindemellett az Országos Levéltárnak az a hagyományosan kitűzött szerepe is döntő jelentőségű volt, amit (jogszabályban is lefektetett feladatoként) az úgynevezett hungarikakutatásokban játszik.¹ Sopron és Kőszeg kivételével a többi, egykor szabad királyi városi rangot elnyert település a mai Szlovákiában, Ausztriában és Horvátországban található. A mai Magyarország területén található városok közül több, a hódoltság területére eső település iratanyaga teljesen elpusztult. A kutatás során a fellelhető források feltárása mellett azok digitalizálására is sor kerül, és ez a digitális korpusz nem egyéni célokat szolgál, hanem a témával és a korszakkal foglalkozó kutatók rendelkezésére fog állni.

A felkutatott források tehát olyan gyűjtést jelentenek a korai reformáció kutatása szempontjából, ami eddig még nem, illetve csak részben valósult meg. Elődeink ugyanis csak az iratok egy részét publikálták. A Bunyitay Vince-féle vállalkozás, az Egyháztörténeti emlékek a magyarországi hitújítás korából c. öt kötetes munka,² Payr Sándor Egyháztörténelmi Emlékek c. munkája, vagy a különösen fontos Magyar Protestáns Egyháztörténeti Adattár összesen 15 kötetének lapjain több városi forrás napvilágot látott már.³ A mintegy száz évvel ezelőtt megjelent felekezettörténeti kötetek közül is kiemelkedőek a városi evangélikus és református közösségekkel foglalkozó munkák.⁴

¹ 1995. évi LXVI. törvény a köziratokról, a közlevéltárakról és a magánlevéltári anyag védelméről. A projektről lásd: http://reformacio.mnl.gov.hu/projektek/mnl_ol_a_magyarorszag_i_reformacio_forrasai_a_volt_szabad_kiralyi_varosokban (Letöltés: 2017. november 27.)

² Egyháztörténeti emlékek a magyarországi hitújítás korából. Monumenta ecclesiastica tempora innovatae in Hungaria religionis illustrantia. I–V. kötet. (Szerk. Bunyitay Vincze–Karácsonyi János–Rapaics Raymund.) Bp., 1902–1912.

³ Magyar protestáns egyháztörténeti adattár. I–XV. kötet. Bp., 1902–1934.

⁴ Lásd ezekről összefoglalóan: *Kosáry Domokos*: Bevezetés a magyar történelem forrásaiba és irodalmába. I. köt. Bp., 1951. 248–268., de különö-

Nem véletlen tehát, hogy a megjelent irodalom alapján, nem egyháztörténészként Magyarország történetének bibliográfiáját összeállító Kosáry Domokos is úgy vélekedett, hogy „a hitújítás magyarországi elterjedésének reális alapjai [...] a városokban, a polgári fejlődésben található meg...”⁵ Kosáry megfigyelését erősíti meg a nemzetközi szakirodalom is. A német reformáció városi jellegére, sőt annak primátusára hívta fel a figyelmet Bernd Moeller 1962-ben és Arthur G. Dickens 1974-ben megjelent könyveiben. A nemzetközi szakirodalom így a reformációt már az 1960-as évektől kezdve tipikusan városi jelenségnek tekintette. A „No cities, no Reformation” jelszavakon túl Dickens kijelentése („the Reformation was an urban event”) uralta és uralja még mindig a reformációról szóló történeti diskurzust.⁶

Jóllehet az újabb szakirodalom ezt az állítást sok tekintetben árnyalta, valamint a fejedelmek és általában a nemesség

sen 253–257.

⁵ Uo. 219.

⁶ *Bernd Moeller*: *Villes d'Empire et Reformation*. Geneva, 1966.; *Uő.*: *Imperial Cities and the Reformation. Three Essays*. Philadelphia, 1972.; *Arthur G. Dickens*: *The German Nation and Martin Luther*. New York, 1974.; *Steven Ozment*: *The Reformation in the Cities. The Appeal of Protestantism to Sixteenth Century Germany and Switzerland*. New Haven, 1975. 6–9.; *Thomas Brady*: 'The Social History of the Reformation'. Between 'Romantic Idealism' and 'Sociologism'. A Reply. In: *The Urban Classes, the Nobility and the Reformation. Studies in the Social History of the Reformation in England and Germany*. (Ed. Wolfgang J. Mommsen–Peter Alter–Robert W. Scribner.) Stuttgart, 1979. 42–43.; *Thomas A. Brady*: *Ruling Class, Regime and Reformation at Strasbourg: 1520–1555*. Leiden, 1997.; *John C. Stalnacker*: *Residenzstadt and Reformation. Religion, Politics and Social Policy in Hesse, 1509–1546*. *Archiv für Reformationsgeschichte*, 64 (1973). 113–146.; *Arthur G. Dickens–John M. Tonkin–Kenneth Powell*: *The Reformation in Historical Thought*. Cambridge, 1985. 298–300.; *Hans Christoph Rublack*: *Is there a 'New History' of the urban Reformation?*, In: *Politics and Society in Reformation Europe*. (Ed. Tom Scott–Erkki Kouri.) Basingstoke, 1987. 125–131.; *Robert W. Scribner*: *The German Reformation*. Houndmills, 1986.; *Heinz Schilling*: *Konfessionskonflikt und Staatsbildung. Fallstudie über das Verhältnis von religiösem und sozialem Wandel in der Frühneuzeit am Beispiel der Grafschaft Lippe*. (Quellen und Forschungen zur Reformationsgeschichte, Bd. 48.) Gütersloh, 1981.; *Heinz Schilling*: *The Reformation in the Hanseatic Cities*. *Sixteenth Century Journal*, 14 (1983) 443–456.; *Christopher W. Close*: *The Negotiated Reformation: Imperial Cities and the Politics of Urban Reform, 1525–1550*. Cambridge, 2009. Legújabbban: *Rudolf Schlögl*: *The Town and the Reformation as an urban event*. In: *A companion to the Reformation in Central Europe*. (Ed. Howard Louthan–Graeme Murdock.) Leiden, 281–315.

szerepét is tovább vizsgálta,⁷ a reformáció elterjesztésében a városi polgárság jelentős és különleges szerepet játszott, hiszen a felekezetváltás sok tekintetben közösségi döntésen alapult, nem pedig egy felsőbb rendi hatalom által elrendelt folyamat volt.⁸ A magyarországi városok gazdasági és politikai gyengesége miatt elsődlegesen a nagybirtokos családok térítő szerepét emelték ki a magyar szakirodalomban.⁹ Ennek ellenére vitathatatlan, hogy a magyarországi szabad királyi városok főként német nyelvű polgársága jelentős szerepet játszott a hazai reformációban. Luther téziseinek első hazai hirdetői is elsősorban a magyarországi német polgárcsaládok közül kerültek ki. Mária királyné maga is a lőcsei Johannes Henczelt és a budai Boldogasszony templom áldozó papi szolgálatát királynéira felváltó Conrad Cordatust tartotta maga mellett papként, aki Luther híveként sürgette a katolikus egyház reformját.¹⁰ A városok szerepe a reformáció terjedésében vitathatatlan, de felekezetváltásuk teljes feltárására még nem került sor. Csepregi Zoltán alapvető kötetében a szerző briliánsan bontotta fel az első újhíttű prédikátorok kapcsolatrendszerét és mutatta be teológiai elemzése által egyedülálló módon a hittérítőket eszmei hátterét és forrásait. Ez a kötet jelenti az első komoly kiindulópontot arra, hogy további vizsgálatok segítségével emíráron a befogadó közösség felől közelítsünk a téma felé.¹¹ Erre tett kísérletet Erdélyi Gabriella, aki a katolikus egyház bomlásának jegyeit mutatta be a hívők irányából.¹²

A német tartományok városainak áttéréséről több feldolgozás áll rendelkezésre. Megállapításaik, módszertani

elemzéseik a volt magyarországi szabad királyi városokban végbement hasonló folyamatok kutatása számára is mérvadóak.¹³ A német történetírás a hagyományos szerepkörű, főként intézmény- és mentalitástörténeti vizsgálatokon túl az utóbbi három évtizedben főként a reformációs folyamatok kiindulópontjai alapján különbözteti meg a felekezetváltási jellegzetességeket. Egyrészt a társadalom alsóbb egységei felől közelítő Peter Blickle a városi reformációt *communis opinio*ként, vagyis egyfajta polgári kezdeményezésként vagy közösségi reformációként (a község jelentését itt a polgárok közösségére értve) értelmezte.¹⁴ Ez az értelmezés nem veszi figyelembe a társadalmi rétegek közötti különbségeket, hanem a társadalom felől érkező igényként jeleníti meg a vallásváltás folyamatát és kezdeményezését. Ezzel összefüggésben az úgynevezett *Ratsreformation*, azaz a tanács által diktált felekezetváltás értelmében a tanács a polgárság és főként a céhes polgárság felől érkező igényeket kiszolgálva döntött a váltás mellett. Ebben az esetben a városi elit nyíltsága volt a válasz az új tanítások irányába. A „népi” és a „tanácsi” reformáció (*Volksreformation*, *Ratsreformation*) így közösségi döntésként jeleníti meg a vallásváltást, amely során a városi lakosság felől érkező kívánalmak utat találtak a városi eliten belül is.¹⁵

A projekt során eddig már több szabad királyi város levéltárát vizsgáltuk át. A ma Szlovákiában fekvő egykori szabad királyi városok nagy többségének (Eperjes, Körmöcbánya, Besztercebánya, Selmecebánya, Kassa, Bártfa, Modor, Bazin, Szentgyörgy, Pozsony, Nagyszombat, Lőcse, Késmárk) iratanyagát már átnéztük, ahol is elsődlegesen a korai reformáció nyomait kutattuk. Ezekben a levéltárakban a 16. század közepéig teljes körű forrásfeltárára törekedtünk, így nem csupán a levelezést és a városokba érkezett utasításokat, rendeleteket tekintettük át, hanem az éppen rendelkezésre álló városi jegyzőkönyveket és számadásokat is. A jelenlegi benyomásunk az, hogy a most feltárt források jelentős része ugyan megjelent a 19–20. század fordulóján megjelent forráskiadványokban, de sok esetben válogatva vagy hiányosan. Ez főként a városi jegyzőkönyvek, számadások esetében jelenthető ki biztosabban, mivel a mintegy száz évvel ezelőtt megtörtént, egyebekben igen alaposnak talált forrásgyűjtés leginkább a levelezésre

⁷ Volker Press: Adel, Reich und Reformation. In: Stadtbürgertum und Adel in der Reformation. (Hrsg. Wolfgang Justus Mommsen.) Stuttgart, 1979. (Veröffentlichungen des Deutschen Historischen Instituts London 5.) 330–383.; *Uő.*: Der Kaiser, das Reich und die Reformation. In: Martin Luther und die Reformation in Deutschland. Vorträge zur Ausstellung im Germanischen Nationalmuseum Nürnberg 1983. (Hrsg. Kurt Löcher.) Frankfurt am Main, 1985. 61–94.

⁸ Lásd erre leginkább: Peter Blickle: Gemeindereformation: die Menschen des 16. Jahrhunderts auf dem Weg zum Heil. München, 1987. 76–109.; *Uő.*: Kommunalismus. Skizzen einer gesellschaftlichen Organisationsform. I–II. Bd. München, 2000.

⁹ A Habsburg Monarchia országaira összefoglalóan lásd: Thomas Winkelbauer: 1522–1699. Ständefreiheit und Fürstenmacht. Länder und Untertanen des Hauses Habsburg im konfessionellen Zeitalter. (Österreichische Geschichte) Wien, 2003. II. köt. 14–111., de különösen 106–111. Magyarországon a hagyományos reformációs irodalom is a nemeség szerepét hangsúlyozza: Zoványi Jenő: A reformáció Magyarországon 1565-ig. Bp., 1921. *Vő.* még: Péter Katalin: Papok és nemesek. Magyar művelődéstörténeti tanulmányok a reformációval kezdődő másfél évszázadból. Bp., 1995.; Csepregi Zoltán: Thurzovci a počiaky reformácie. In: Thurzovci a ich historický význam. (Tünde Lengyelová a kol.) Bratislava, 2012. 77–90.

¹⁰ Csepregi Zoltán: Udvari papok Mária királyné környezetében. In: Habsburg Mária, Mohács özvegye. (Szerk. Réthelyi Orsolya–F. Romhányi Beatrix–Spekner Enikő–Végh András.) Bp., 2005. 44–55.; Csepregi Zoltán: „... ich will kain fleis nit sparen”. Königin Maria von Ungarn und das Haus Brandenburg. In: Maria von Ungarn (1505–1558). Eine Renaissancefürstin. (Hrsg. Martina Fuchs–Orsolya Réthelyi.) Münster, 2007. 59–72.; Csepregi Zoltán: Udvari lelkész az esztergomi börtönben? *Limes*, 14 (2001.) 65–72.; Csepregi Zoltán: A reformáció nyelve. Bp., 2013. (Humanizmus és reformáció 34.) 56–126. Henckel kikérésére lásd: Archiv Mesta Košice, Collectio Schwarzenbachiana No. 1239., 1371., 1430.

¹¹ Csepregi Z.: A reformáció nyelve i. m. passim.

¹² Erdélyi Gabriella: Szökött szerzetesek. Erőszak és fiatalok a késő középkorban. Bp., 2011.

¹³ Összefoglalóan lásd: Molnár Antal: Mezőváros és katolicizmus. Bp., 2005. 9–13., ill. Kármán Gábor: Erdélyi külpolitika a vesztfáliai béke után. Budapest 2011. 37–41., ill. *Uő.*: A professzionalizáció hasznáról és káráról: Egy paradigma margójára. In: Felekezeti társadalom–felekezeti műveltség: A Hajnal István Kör 2011. évi győri konferenciájának kötete. (Szerk. Lukács Anikó.) Bp., 2013. 27–40. (Rendi társadalom – polgári társadalom, 25.)

¹⁴ P. Blickle: Gemeindereformation i. m. Összefoglalóan: Peter Blickle: Die Reformation im Reich. (Kohlhammer–Urban–Taschenbücher 747) Stuttgart, 2015. 87–112.

¹⁵ Heinz Schilling: Die politische Elite nordwestdeutscher Städte in den religiösen Auseinandersetzungen des 16. Jahrhunderts. In: Stadtbürgertum und Adel in der Reformation: Studien zur Sozialgeschichte der Reformation in England und Deutschland. The urban classes, the nobility and the reformation. (Hrsg. Wolfgang J. Mommsen.) Stuttgart, 1979. (Veröffentlichungen des Deutschen Historischen Instituts London, Bd. 5.) 235–329.; Olaf Mörike: Rat und Bürger in der Reformation: soziale Gruppen und kirchlichen Wandel in den welfischen Hansestädten Lüneburg, Braunschweig und Göttingen. Hildesheim, 1983. (Veröffentlichungen des Instituts für Historische Landesforschung der Universität Göttingen, Bd. 19.); T. A. Brady: Ruling Class i. m.

és a felsőbb hatóságok rendeleteire koncentrált. A városi jegyzőkönyvek és számadások azonban sokszor kiegészítettek vagy pontosabbá tettek egy-egy, például a levelezésben felbukkanó eseményt. Ezen túl igyekeztünk az evangélikus levéltári iratanyagot is feltárni. Sajnos sok esetben ez utóbbi cél nem valósult meg teljesen, de Kassa, Eperjes, Késmárk, Pozsony, Selmecbánya, Besztercebánya esetében sikerült a helyi egyházközség iratanyagának feltárását elvégezni. A kudarcok okai elsődlegesen azzal magyarázhatók, hogy az evangélikus egyház Szlovákiában mind inkább háttérbe szorul, híveik száma egyre csökken, és így a lelki gyakorlatokat ellátó lelkészek is egyre kevesebben vannak. A sok kis létszámú egyházközségeket pedig nagyon nehéz ilyen körülmények között ellátni, a levéltárra és a levéltárat meglátogatni kívánó kutatóra nagyon kevés idő jut.

A projekt kapcsán számos egyéb, leginkább szakmai eredetű nehézséggel szembesültünk és fogunk még szembesülni. Az elsődleges problémát az jelentette, hogy a magyarországi városi reformáció során olyan városi tanácsi határozattal nem találkoztunk, és feltehetően nem is fogunk, ahol a városi tanács deklarálta a kijelentést, hogy adott város ezt követően csak és kizárólag újhíttű igehirdetőt fog keresni. A feltárt források azt sugallják, hogy a kezdeti időszakra jellemző bizonytalanság abban állt, hogy a felekezeti váltás nagyon lassan, óvatos lépésekkel, az egyéni meggyőződés lassú változására alapozva történhetett meg. Ez számomra, aki nem egyháztörténeti irányból vizsgáltam eddig a városokat, nagyon izgalmas, új szellemi kihívásokat jelentett. Az első, mégpedig eperjesi utat megelőzően természetesen tanulmányoztuk a szakirodalmat, a régebbi, leíró jellegű felekezettörténeti munkákat éppen úgy, mint az új, módszertanilag sokkal kifinomultabb írásokat: gondolok itt elsősorban Csepregi Zoltán, Guitman Barnabás és Erdélyi Gabriella írásaira.¹⁶ A városi tanács és az újhíttű lelkészek közötti levelezés nagyjából egyértelműen sugallja a felekezeti váltás időpontjait, korszakolását. Mindezek ellenére olyan kutatási területeken mint az egyéni felekezeti váltás kérdése, még mindig nagyon nehéz biztos fogódzókat találni, rengeteg a bizonytalanság, a sötétben tapogatózás. E téren a források hiánya miatt még nehezebben lehet előrehaladni, de a 16. század első felének végrendeletei és a rendelkezésre álló igazságszolgáltatási iratok, valamint főként az erre alkalmas városi jegyzőkönyvek további fogódzókat nyújthatnak.¹⁷

A magyarországi szabad királyi városok felekezeti váltásának kulcskérdése e települések rendi különállása, önállósága. E városok esetében a szabad plébánosválasztás és a *jus patronus* jogának kérdése az egyházi önrendelkezés alapját jelentette.

¹⁶ Csepregi Z.: A reformáció nyelve i. m.; Erdélyi G.: Szökött szerzetesek i. m.; Guitman Barnabás: A bártsai reformáció első évtizedei és kapcsolatrendszere. Doktori disszertáció, Piliscsaba 2009.; Guitman Barnabás: Reformáció és felekezetszerveződés Bártsán. In: Szentírás, hagyomány, reformáció. Teológia- és egyháztörténeti tanulmányok. (Szerk. F. Romhányi Beatrix-Kendeffy Gábor.) Bp., 2009. 252–262.

¹⁷ A végrendeletekkel kapcsolatos kutatásokra lásd: Tózsza-Rigó Attila: Kegység és hitújítás. A reformáció megjelenésének első nyomai az 1529–1557 közötti pozsonyi végrendeletekben. *Publicationes universitatis Miskolciensis sectio philosophica*, 11 (2006) 113–159.; Tózsza-Rigó Attila: Vallásos testvérületek és a városi elit kapcsolata a kora újkori német polgárságú városokban. In: Hatalom, legitimitáció, ideológia. Történeti tanulmányok. (Szerk. Gedő Éva–Horváth Emőke.) Bp., 2007. 120–129.

Ezek a jogok a Magyar Királyság szabad királyi városaiban a városi tanácsoknak lényegében önálló felekezeti választásra adtak lehetőséget.¹⁸ Az önrendelkezés mellett valóban jelentős szerepe volt a városi reformációban a német tartományokkal fenntartott szoros gazdasági és kulturális kapcsolatoknak, valamint nem utolsósorban annak is, hogy a korai reformációban, illetve a katolikus egyház megreformálásában a hagyományosan városi közegben létező kolduló rendeknek igen nagy szerepük volt, gondolok itt elsősorban a ferences rendre.¹⁹

A városok nagy része e háttérnek is köszönhetően a 16. század első harmadára majdnem mindenhol újhíttű papot keresett, és ha szerencséje, valamint elég pénze volt, talált is, de a város teljes felekezeti váltásához általában egy-két évtizedre még szükség volt. A magyarországi városok egy jelentős részét valóban a teljes felekezeti váltás jellemezte, az eddig vizsgált területen a felső-magyarországi városok és az alsó-magyarországi bányavárosok esetében egyértelműen erről beszélhetünk. A magyarországi városok közül Pozsony és Sopron esetében más helyzetről van szó. E két városban több tényező is abba az irányba hatott, hogy ott a római katolikus egyház szerepe és helyzete (hatalmi szinten mindenképpen!) fennmaradt. Ebben nagy szerepe volt annak, hogy mindkét város Bécshez igen közel esett, így az uralkodói akarat sokkal jobban érvényesült, mint a Habsburg Monarchia (amiben természetesen a Magyar Királyság politikai szereplőként szintén részt vett) központjától távolabb eső városok. Ez még akkor is igaz, ha az alsó-magyarországi bányavárosok esetében teljes felekezeti váltásról beszélünk, ahol pedig a nemes- és színesfémányászat központjaként erősebb állami igazgatás érvényesült. Az állami, uralkodói akarat mellett ugyanis Pozsony esetében a közigazgatásban is jelentős szerepet vállalt az esztergomi érsek, míg Sopronban a mindenkorai győri püspök egyházpolitikai tekintetben mindvégig jelentős tevékenységet végzett. Sopron, illetve Pozsony és Nagyszombat esete azért emelendő ki, mert mindkét városban a helyi evangélikus egyház alig, illetve csak a bécsi békét (1606) követően tudott teljes mértékben kifejlődni. Nagyszombat az esztergomi érsekség menekült székhelyeként erős katolikus befolyással rendelkezett. A helyi evangélikusság ennek ellenére a 16. században elég erős volt, sőt a szakirodalom által feltárt források szerint a nagyszombati kereskedők nagy számban hoztak be evangélikus és református teológiai műveket a német területekről. Ennek ellenére elmondhatjuk, hogy az evangélikus egyház hamar vereséget szenvedett, ami nem csupán a helyi evangélikus egyház korai megszűnésében, a római katolikus egyház primátusában, hanem a helyi katolikus egyházi intézmények (egyetem,

¹⁸ Kubinyi András: Plébánosválasztások és egyházközségi önkormányzat a középkori Magyarországon. *Aetas*, 6 (1991:2) 26–46. Vö.: Mihalik Béla Vilmos: Egy kisszebeni plébános tündöklése és bukása. Egyház, állam és a helyi közösség konfliktusai a 17. század végi Felső-Magyarországon. *Korall*, 57 (2014) 49–69., 59.

¹⁹ Szűcs Jenő: A ferences ellenzéki áramlat a magyar parasztháború és a reformáció hátterében. *Irodalomtörténeti Közlemények*, 78 (1974) 409–435. Ennek kritikája: Szabó András: A magyarországi reformáció kezdete és az átmeneti korszak a reformátorok életútjának tükrében. In: Szentírás, hagyomány, reformáció. Teológia- és egyháztörténeti tanulmányok. (Szerk. F. Romhányi Beatrix-Kendeffy Gábor.) Bp., 2009. 224–231.; Erdélyi G.: Szökött szerzetesek i. m. 25–56.; Csepregi Z.: A reformáció nyelve. 208–209.

iskolák, jezsuita kollégium, nemesi konviktus stb.) jelentős számában is megmutatkozik. A levéltári anyag is ezt tükrözi vissza, már csak azért is, mert az iratanyag kiváló levéltárosa, Jozef Šimončič erősen katolikusként „elrejtette” az evangélikus iratokat. Bár nem nagyszámú az evangélikus és református egyházra vonatkozó feltárt iratanyag, de van ezek között néhány kiemelkedő darab, mint például Wolfgang Guglinger ajánlkozó levele, amelyben a helyi lelkészi állásra jelentkezik.²⁰

A pozsonyi evangélikusság ennél jóval erősebb volt, de a város erős központi szerepköre miatt, a katolikus hatások, de főként az állam beavatkozása folytán elsőként érvényesültek itt a katolikus megújulás politikai jelei, azaz a városi tanács katolizálása. A városi levéltár mostoha sorsa ellenére kutatható, és a helyi evangélikusság történetének főként 16–17. századi részére sikerült forrásokat gyűjtenünk. Erre a levéltári anyagra is érvényes a Nagyszombat esetében már elmondott jellegzetesség, miszerint nincs olyan tétel, fasciculus a levéltári anyagban, ahol egy helyben megtalálható lenne az evangélikusokra vonatkozó iratok gyűjteménye. A nagyon sokféle, tematikusan sem homogén ladulákból kellett összeszededgetni az evangélikus egyházra vonatkozó adatmorzsákat.

A felekezettváltás első jele a városokban az, ha újhítt pap érkezik a településre, vagy a városi tanács erős levelezésben van a jelölttel, esetleg a tanács tagjai több időt töltenek azzal, hogy személyesen utazzanak el a kiszemelt lelkészhez. Itt van szerepe a számadáskönyvek bejegyzéseinek. Ha azonban a kutató nem magasan képzett egyháztörténész, nagyon nehéz néha kiválasztani, hogy valóban újhítt-e a meghívott plébános. Ebben segítenek azok a jelek, megnevezések és levélformulák, amelyekre épp Csepregi Zoltán hívta fel a figyelmet könyvében. A *Gratiam et pacem...* vagy a *Gnad und Fried in Christo Jesu* levélkezdetek majd minden esetben biztosan tekinthető jelei annak, hogy a lutheri hitvalláshoz tartozó egyházi személy fordul a tanácshoz. A régebbi szakirodalom ugyanilyen biztos jelnek tekintette a *praedicator* vagy a *minister Dei* kifejezéseket is, ami a nagy többséget tekintve igaz, de mi magunk is találkoztunk olyan forrással, ahol kiderült, hogy az így megnevezett személy mégis katolikus.²¹

Az alsó-magyarországi bányavárosok a magyarországi evangélikusok történetében fontos helyszínek. A bártfai iratanyag feltárásakor látszódtott, hogy a bányavárosok tescheni és sziléziai kapcsolatainak köszönhetően a korai reformáció lelkészellátásának forrásai, kiindulópontjai voltak. A selmecbányai levéltárban az 1527 és 1540 közötti időből tártuk fel a levelezés iratait, valamint a 16. századi egyházi vonatkozású iratokat. A besztercebányai levéltár iratainak felmérése elkezdődött, és a városi levéltár 19. században készí-

tett lajstromkönyvének átnézését követően számtalan olyan levélre sikerült rábukkanni, amelyek erről a nagyon bonyolult, a korszak különféle kapcsolathálóit intenzíven használó folyamatról számolnak be. A legnagyobb értékkel bíró iratok közül itt külön ki kell emelni Philipp Melanchton, Martin Bucer és Heinrich Bullinger közös ajánlólevelét. A két alsó-magyarországi levéltár mellett a harmadik, és szinte a leggazdagabb levéltárat Körmöcbányán találjuk, ahol tematikus rendben fekszenek az iratok, így a helyi egyházra vonatkozóak is. A hihetetlenül gazdag levelezést és egyházi szabályokat is tartalmazó iratanyagban szintén megtaláljuk Melanchton ajánlólevelét, ami a nagy reformátor és a Magyar Királyságból Wittenbergbe érkezett diákok szoros kapcsolatát mutatja.²²

A források megismerése közben szinte magától merült fel a kérdés: mi motiválhatta a tanácsot azon döntésében, hogy a Luther és Melanchton által hirdetett tanokhoz tartsa magát, és ilyen hitű igehirdetőt válasszon? Erre a kérdésre nehéz választ találni, egyértelmű okot szinte sosem sikerül kideríteni a forrásokból. A régi irodalom elméleti, sokszor meszterkéltnak tűnő érvei mellett természetesen felmerül a katolikus egyházzal szemben felmerült kritika, ami a reformáció lényege. Emellett azonban az sem mellékes, hogy a városi tanácsok jelentős saját vagyontárhoz juthattak. Az oltárjavadalmak, az iskoláknak tett hagyatékok, a városi egyházak fenntartására rendelt ingatlanok ugyanis az egyházi szekularizációt követően a város, a városi tanács hatáskörébe és birtokába kerültek. A pénzügyi okok már a kezdeti időszakban felmerültek, ugyanis a városok tanácsai nagyon hamar felvették a tizedfizetés kérdését. A felső-magyarországi városok esetében 1528-ban (!) Bártfa, Eperjes, Kisszeben és Kassa is sűrű levelezést folytatott arról, vajon kell-e a dézsma fizetését vállalniuk saját birtokaik után, avagy sem. A kezdeti bizonytalanságot ezt követően végül felváltotta a katolikus egyházzal való együttélés kompromisszuma. A városok általában kibérelték saját birtokaik tizedét, és ezt a tizedbérletet fizették be az egyházmegye számára.²³

A kezdeti időszak átmeneti jellegét mutatja az is, hogy több városban a katolikus egyház képviselői, a városban maradt katolikus plébános és az újhítt lelkészek eleinte egymás mellett éltek. Találunk ugyan arra adatot, hogy az 1530-as években a katolikus egyház képviselőit már időnként atrocitások is érték. Ennek ellenére ekkor még, a század közepéig nem találkozunk olyan egyértelmű erőszakos fellépéssel, ami végül a katolikus egyház működésének teljes megszűnéséhez vezetett a városok nagy részében. A városi lakosság egyéni hitéletének, hitvallásának megváltozása is nehezen viselte volna a hirtelen váltásokat. E két tényezőt segítette az is, hogy a magyarországi városok többségének hitvallása a melanchtoni, megengedőbb iránnyal értett egyet, vagyis a templomok belső berendezését épségben hagyták, (ennek köszönhetjük a gyönyörű lőcsei, kassai és bártfai oltárok

²⁰ Sopronról lásd: *Payr Sándor*: A soproni evangélikus egyházközség története. I. k. Sopron, 1917. 71–81., 118–153. Pozsony: *Schrödl József*: A pozsonyi ág. hitv. ev. egyházközség története. I. rész. Az egyházközség külső alakulása. Pozsony, 1906. 65–100. A nagyszombati levéltárról: *Jozef Šimončič*: Štátny okresný archív v Trnave. Spríevodca po fondoch a zbierkach. Bratislava, 1978.

²¹ Štátny archív v Banskej Bystrici, pracovisko Archív Banská Štiavnica, Magistrat Mesta Banskej Štiavnice, Spisy, 1530. július 3. Körmöcbánya város levele Selmecbánya város tanácsához a városok gyűlésének összehívásáról. Uo. 1530. július 25. Körmöcbánya levele Selmecbányához Christoph Schreiber küldöttségéről.

²² A kapcsolathálóról Csepregi Zoltán írt kiváló problémafelvető életrajzokat. *Csepregi Z.*: A reformáció nyelve i. m. A wittenbergi magyar diákok és Melanchton kapcsolatára lásd újabban: *Szabó András*: Coetus Ungaricus. A wittenbergi magyar diáktársaság, 1555–1613. Bp., 2017.

²³ Eperjes városa még 1533-ban kifizette a városi tizedek bérleti összegét: Štátny archív v Prešove, Magistrat Mesta Prešova Spisy, No. 2117.

fennmaradását).²⁴ Az átmenet nehézségeit tanúsítja Esaias Lang bártfai lelkész esete is, aki már igen korán, az 1530-as években a családjával jelent meg a plébánián lelkészként. A lelkészek nősülésének kérdése azonban erős kételyeket támasztott a polgároknak, így Langnak (az uralkodói parancslevél hatására is!) távoznia kellett a városból.²⁵

Esaias Lang esete már jelzi, hogy éppen az 1530-as évek voltak azok, amikor az uralkodói nyomás kezdeti sikereinek lehetünk tanúi. Az erről szóló parancslevelek szinte az összes, eddig feltárt városban megtalálhatóak voltak, különösen azokban, ahol az 1530-as évekre a vallásváltás teljesnek volt mondható. Ebben a helyzetben mind gyakrabban találkozunk azzal, hogy a városok mind reménytelenebbül kerestek új lelkészt a helyi plébánia ellátására, mivel a magyarországi lelkészek inkább Szilézia felé menekültek el a számukra mind fenyegetőbbé vált Magyar Királyság területéről. A feltárt források között így egyre több olyan levelet találunk, ami a városi tanács tagjai megfelelő hitvallású lelkészt keresnek. A levelezés tanúsága szerint nagyon sok esetben hiába. A felső-magyarországi városok, de a Bécshez igen közeli, az esztergomi érsek közelségétől sem visszariadó Nagyszombat város tanácsa részben az alsó-magyarországi városokban látta a magyarországi lelkészellátás helyi forrását, valamint nagy szerepe volt a wittenbergi és briegei (ma Brzeg, Lengyelország) lelkészképzésnek is, ahonnan néha Melanchton saját ajánlásával érkeztek képzett lelkészek az országba.²⁶ A német nyelveterről érkezett lelkészek közé sorolhatjuk azokat a táborig lelkészeket is, akik a német tartományokban Szapolyai János ellen toborzott, és a bécsi udvar által fizetett ezredekkel együtt érkeztek a magyarországi hadszíntérre. Eperjes esetében találkozhattunk ilyen lelkészekkel, hiszen a Sáros megyében fekvő szabad királyi város ebben az időszakban –Kassa elesését követően – a régió központi székhelyéül szolgált.²⁷ Van információink arra is, hogy szerzetesek vagy katolikus papok áttérése (apostata) kapcsán történt meg a felekezetváltás. Az eddig kutatott városok esetében azonban mindenképpen kiemelkedőnek látszik a sziléziai lelkészek szerepe.

A következő évtizedek során ez a tendencia megfordult, és egyértelműen a városi felekezetváltás lezárásával találkozunk a forrásokban. A katolikus papság és a szerzetesek számának csökkenése tapasztalható a vizsgált városokban még a katolikus egyház pozícióit megtartó Sopronban és Pozsonyban is. Erre mutatnak azok az egyházi rendtartások (Kirchenordnung), amiket a század közepén adtak ki

evangélikus szellemben. A városi beneficiumok, az egyházi vagyon kérdése is mind jobban előtérbe került. Ilyen jellegű forrásokra főként Körmöcbányán és Lőcsén bukkanhatunk, de Kassa város igen gazdag levéltára is őriz ebből az időszakból jelentős, a város felekezetváltását mutató forrásokat.²⁸ Valójában a teljes egyházi vagyon városi tulajdonba vételét tekinthetjük annak a biztos pontnak, amikortól egyértelműen megtörtént a felekezetváltás. Ez mindenképpen összefüggött a német tartományokban bevezetett rendelkezésekkel, főként a városban működő szerzetesrendek városi tulajdonba vételével.²⁹

A kutatóutak során ezekre a legfontosabb, történeti szempontból is kiemelkedően érdekes és fontos momentumokra találtunk forrásokat. A feltárás még folytatódik, de az eddigi eredmények már most jelentősnek mondhatók. Tóth Árpád, Czoch Gábor és Guitmann Barnabás segítségével sok városi levéltárban teljes körű gyűjtésre kerülhetett sor. Ezt természetesen nagy mértékben befolyásolta a helyi levéltár rendezettsége és a szlovák levéltáros kollégák segítsége. Ez utóbbi nélkül nem sikerült volna ilyen eredményre jutni, ezért ezt (különösen a kassai, bártfai, eperjesi, lőcsei, körmöcbányai, pozsonyi és nagyszombati levéltárak munkatársainak) ez úton is hálás szívvel köszönjük. Körmöcbányán és Lőcsén a tematikus rendnek köszönhetően a helyi evangélikusságra vonatkozó teljes iratanyagot sikerült digitalizálni. A bártfai, eperjesi és selmecbányai levéltárak hatalmas korai iratanyagot őrző intézményeiben sikerült a felekezetváltás korai időszakát feltárni, de itt még több évkör átnézésére is szükség van. Késmárk levéltárát sajnos a második világháború megtizedelte, de a városi levéltár nagyon szívélyes munkatársainak segítségével át tudtuk tekinteni a teljes 16. századi iratanyagot. A késmárki líceumi könyvtárban olyan kultúrkincset tekinthettünk meg, mint a *Matricula Molleriana*. A kötetet – amely a szepességi evangélikusság egyedülálló forrása – gyönyörűen restaurálták. Mivel a *Matricula Molleriana* nem csupán az egyházi vonatkozású adatok találhatóak meg nagy számban, hanem a forrás a köztörténet számára is ritka kincset rejt, ezért publikálása nagyon fontos lépés lenne a Szepesség egyház- és köztörténetének feltárásához. A feltáró utak arra is rámutattak, hogy a 19. században történt iratpublikációk általában mellőztek sok, a városi igazgatásban központi szerepet betöltő forrás kigyűjtését, amelyekben azonban nagyon fontos adatokat találhatunk. A városi jegyzőkönyvek nem fognak minket olyan pontos dátumokkal megajándékozni, amelyekre hivatkozva az egyes városok evangélikus gyülekezetei identitásuk megerősítése érdekében különféle évfordulós megemlékezéseket tudnának tartani. Ugyanakkor mind a jegyzőkönyvek, mind a számadáskönyvek dúskálnak olyan információkban, amelyek segítségével az egyes lelkészek, iskolamesterek felfogadását, e tisztviselők arcontológiáját szinte napra pontosan elkészíthetők.

²⁴ Lásd erre: Zoványi J.: i. m. Újabban: *Csepregi Zoltán: Kálvin hatása Magyarországon és Erdélyben 1551 előtt? Egyháztörténeti Szemle*, 12 (2011) 154–169., illetve a Honterus által a templomokban lévő művészi alkotásokról a magyarországi elképzelésekhez hasonló nézeteiről: *Szegedi Edit: Konfessionsbildung und Konfessionalisierung im städtischen Kontext. Eine Fallstudie am Beispiel von Kronstadt in Siebenbürgen* (ca. 1550–1680). In: *Konfessionelle Formierungsprozesse im frühneuzeitlichen Ostmitteleuropa: Vorträge und Studien.* (Hrsg. Jörg Deventer.) Leipzig, 2006. (Berichte und Beiträge des Geisteswissenschaftlichen Zentrums Geschichte und Kultur Ostmitteleuropas 2006/2.) 126–296., 136–139.

²⁵ Štátny archív v Prešove, pracovisko Archív Bardejov, Magistrat Mesta Bardejova (a továbbiakban: MMB) Spisy No. 8690., 8740.

²⁶ Lásd erre: *Csepregi Z.*: A reformáció nyelve i. m. Néhány példa: MMB Spisy, No. 6083., 6700., 6735., 6761.

²⁷ MMB Prisy, No. 2774. Johannes Ferber táborig káplán.

²⁸ Štátny archív v Banskej Bystrici, pracovisko Archív Kremnica, Magistrat Mesta Kremnica Spisy Fons 19. No. 42., Štátny archív v Banskej Bystrici, Magistrat Mesta Banskej Bystrici Protokollen Bd. 4c. pag. 139–140. 1538. szeptember 5., pag. 151–152. 1538. október 8.

²⁹ Archív Mesta Košice, Collectio Schramiana No. 19 225.; *Dietrich Kratsch: Justiz, Religion, Politik: das Reichskammergericht und die Klosterprozesse im ausgehenden sechzehnten Jahrhundert.* (Jus Ecclesiasticum 39.) Tübingen, 1990. 19–26.